

Det finns inte en tabell eller ett diagram i boken, knappast ens några procenttal. I stället möter människor med namn, tankar och känslor på bokens sidor. Englund tar läsaren med på en resa in i en främmande okänd värld där det mesta tycks vara möjligt. Såvida den grannröda omslagsremsa med texten "Peter Englunds Doktorsavhandling" som förlaget försett sin produkt med är avsedd som konsumentupplysande varning för akademisk text är den överflödigt.

Englund förmår i mycket hög utsträckning tillmötesgå såväl de vetenskapliga kraven på exakthet, utförlighet och faktaredovisning som de krav en bredare läsekrets ställer, förslagsvis (lätt)tillgänglighet, överblick och spiritualitet. Han behärskar konsten att förenkla det komplicerade till begriplighet. Hans bok är en nyttig påminnelse om att en skillnad mellan undersökning och popularisering, mellan forskare och skriftstäl-lare i historia sist och slutligen inte är så nödvändig att upprätthålla. Måhända kan Englunds avhandling bryta den trend av (själv)marginali-sering i samhällsdebatten som svensk historieforskning förefaller försm-åkta under.

Nils Erik Villstrand

Prästen på 1700-talet

Carin Bergström, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720-1800 – Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, [Diss., Sthlms universitet]. Nordiska museets handlingar 110. 200 s., ill. Stock-holm (Kristianstad) 1991.

När Carin Bergström disputerade för filosofie doktors examen vid Stockholms universitet den 24 maj i år, var samtalet mellan henne och opponenten, kyrkohistorieprofessor Ingmar Brohed från Lund, av-spänt och lugnt. Det var två experter, som diskuterade och som vid meningsbrytningar lyckades nå enighet på ett balanserat sätt. Och det var också förstäeligt – Carin Bergströms avhandling är frukten av ett långvarigt och grundligt forskningsarbete, baserat på en djupgående granskning av ett stort källmaterial.

Carin Bergström har valt att undersöka prästens värv i 1700-talets landsförsamlingar. Prästen i en landsförsamling benämner hon "lant-präst" till åtskillnad från prästen i en stadsförsamling. Tidsavgränsning-en motiverar Bergström på följande sätt. Begynnelseåret, 1720, har varit

lätt att välja, eftersom Karl XII:s död 1718 definitivt satte punkt för den gamla stormaktstiden och regeringsformen 1720 i politiskt avseende inledde en ny tid, frihetstiden. Slutåret har varit svårare att bestämma men har kanske framför allt motiverats av arbetskonomiska skäl. Källmaterialet och i synnerhet sockenstämmoprotokollen, en av huvudkällorna för avhandlingen, tilltar i omfattning just i slutet av 1700-talet och motiverar på sitt sätt en avslutning vid sekelskiftet. En åttioårig tidsperiod är ju i och för sig lång nog och torde ge tillräckligt underlag för en bestämning av inträffade förändringar.

Geografiskt har Bergström begränsat sig till ett enda kontrakt i nordöstra Uppland, Oland-Frösåkers kontrakt. Genom en sådan djupundersökning av ett begränsat område har Bergström på ett mera distinkt sätt velat granska motiveringarna bakom prästernas handlande i varje enskilt fall.

Uppgiften har varit att undersöka den del av lantprästens verksamhetsfär, som kan sägas ha haft världsliga förtecken, alltså inte förkunselse och undervisning i kyrka och predikstol utan de i många avseenden nya uppgifter av skiftande slag, som utvecklade sig för landsförsamlingarnas präster i synnerhet under 1700-talet. I sju huvudkapitel behandlar Bergström dels prästernas ekonomiska och sociala villkor i församlingarna och sättet på vilket de kom till sina pastorat, dels deras världsliga engagemang som ledare av sockenstämma och barnundervisning och som administratörer av sockenmagasin och kontrakt. I ett avslutande kapitel lyfts två prästöden från olika tidpunkter av undersökningsperioden fram och jämförs med varandra. Detta skall samtidigt tjäna som en sammanfattning för hela undersökningen.

Framställningen visar för det första att Oland-Frösåkers kontrakt bestod av församlingar, som hade mycket olika egenskaper. Dels fanns här typiska jordbrukssocknar vid sidan av bergsbrukssocknar och kustsocknar, där fisket dominerade som näring. I en del församlingar övervägde det adliga godsinnehavet och i andra var skattebönderna i majoritet. Socknarna var också mycket olika till befolkningstal, från små pastorat på 500 själar till stora församlingar med över 2 000 invånare. Som ett stort gemensamt stråk för hela området flöt Olandsån, som band samman de olika delarna av kontraktet med varandra. Genom denna beskrivning har Bergström velat visa undersökningsområdets lämplighet på grund av dess rikt varierade karaktär.

I kapitlet "Kyrkoherdetillsättningarna i Oland-Frösåkers kontrakt" – ett kapitel som i avhandlingen inte följer omedelbart på avsnittet om församlingarnas karaktär men som jag personligen anser att skulle ha passat bättre i direkt anknytning till det avsnittet – redogör Bergström för de olika typerna av pastorat i undersökningsområdet, regala, konsistoriella och patronella. Intressant är att helsingforsprofessorn och socialhistorikern Gunnar Suolahtis gamla "klassiker", *Finlands präster-*

skap på 1600- och 1700-talen, där originalupplagan på finska utkom redan 1919, ännu spelat en så viktig roll för denna sentida avhandlings-skrivent. En annan källa för Bergström hade Eero Matinollis *Turun hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakaute-na 1721-1808* (Prästvalen och prästtillsättningarna i Åbo stift under perioden 1721-1808) eventuellt kunnat vara. Matinollis arbete är dock av språkliga skäl svårforcerat för en icke-finländare. Matinolli bygger direkt på Suolahti och går vidare genom att differentiera valen och tillsättningarna enligt olika geografiska områden i stiftet. En framtida upp-gift skulle kanske kunna vara att jämföra förhållandena i någon del av Åbo stift med Oland-Frösåkers pastorat utgående från Matinolli och Bergström, eftersom undersökningsperioden i stort sett sammanfaller. Här måste jag nöja med mig att dra en ytlig jämförelse, som ger vid handen att de patronella pastoraten och den "dolda" patronatsrätten, som Bergström talar om, förefaller att ha spelat en betydligt mindre roll i Åbo stift än i Oland-Frösåkers kontrakt.

Vilka var då enligt Bergström lantprästens världsliga mandat? Först av allt framträder då i avhandlingen lantprästens administrativa uppgif-ter som ledare av den grupp av enskilda församlingar, som redan då hade och även fortfarande har benämningen kontrakt. Redan i detta kapitel, "Kontraktsprostens sysslor", framträder dock den svårighet, som det innebär att konsekvent kunna dela på prästens göromål i and-liga och världsliga element. En kontraktsprost skulle nämligen inte bara vara en administrativ ledare för sitt speciella ansvarsområde genom att leda sammankomster och verka som förbindelselänk mellan prästerna i kontraktet och myndighetspersoner på olika sätt. Han skulle också visi-tera i församlingarna och uppträde då ofta i sockenkyrkorna och höll uppbyggliga tal och förrättade regelrätta katekesförhör med menighe-ten. Denna verksamhet hade inte bara som syfte att befrämja läskunnig-heten i bygderna i rent profan mening utan syftade alltid ytterst till att granska folks kristendoms-kunskap och att verka för dess höjande. På detta sätt blandades andligt och världsligt med varandra och utgjorde i många fall en mer eller mindre oskiljaktig förening. Kapitlet om kon-traktsprostens verksamhet utmynnar bl.a. i slutsatsen att det under sek-let blev tydligare skillnader mellan prästen som privatperson och prä-sten som tjänsteman i socknen eller m.a.o. att ämbetet skulle skiljas från personen. Detta är i och för sig en intressant iakttagelse men problemet med ämbetets uppdelning i andligt och världsligt kvarstår dock.

Ett centralt kapitel i avhandlingen är avsnittet om kyrkoherdens upp-gifter på sockenstämman. Till det kapitlet ansluter sig ett kortare, som behandlar sockenmagasinen och kyrkoherdarnas roll som administratö-rer av dem. I kapitlet om sockenstämman analyserar Bergström dels de ärenden, som behandlades på stämmorna. Dels granskar hon också de formella ramarna för kyrkoherdarnas ordförandeskap vid stämmorna.

Bergström redovisar i avsnittet om sockenstämmorna för ett imponerande källmaterial och har föredömligt ställt upp en översiktlig tabell över olika typer av ärenden som förekom på sammankomsterna. Framställningen visar tydligt att ärendena ökade i antal och att administrationen på det sättet blev mera differentierad under århundradets lopp. Ett ärende som däremot sköts mer och mer i bakgrunden var kyrkotukten. Därav drar Bergström slutsatsen att prästens uppgifter som världslig administratör ökade medan han, åtminstone i detta sammanhang, mindre kunde uppträda i sin roll som religiös ledare. En annan slutsats man givetvis även kunde dra är att sockenborna blev mer väluppfostrade och att man inte mera i så hög grad behövde tillgripa disciplinära åtgärder vid århundradets slut.

I ett annat längre avsnitt behandlar Bergström barnundervisningen i kontraktet. Hon redogör för en överhetlig resolution och en cirkulärskrivelse, som på 1760-talet hade som mål att effektivisera undervisningen av barn på landsbygden. Det fanns en inbyggd motsättning mellan prästerna och församlingsborna i den frågan. Församlingen förväntade sig att prästen skulle anställa en lämplig barnalärare. Prästen själv ville givetvis ogärna släppa till av sin lön för att anställa en person, som skulle undervisa sockenbornas barn, utan krävde att församlingsborna själva skulle avlöna barnaläraren. Allra bäst var det, om den anställde skolläraren var en prästvigd man, säger Bergström. På det sättet fick man nämligen anställning åt någon brödlös präst.

Bergström visar genom en översiktlig tabell att situationen i kontraktet ifråga om barnundervisningen var synnerligen brokig. Än fanns det inga skolhus, än inga lärare, så att församlingsborna själva skötte undervisningen. I de patronella pastoraten var det bäst ställt. Där kunde man förlita sig på patronus och hans ekonomiska bistånd. Bergström finner att barnundervisningen förbättrades under perioden, mycket tack vare prästernas aktiva engagemang. En lösning, som vanligen alla kunde enas om var att anställa klockaren som skollärare. Detta hade sedan som följd att klockarens goda sångröst inte alltid blev utslagsgivande i vallsituationer utan hans teoretiska kunskaper. De finländska sockenskolorna har grundligt undersökts av Gösta C avonius i doktorsavhandlingen *Folkskolskollärarnas föregångare i Finland* (1943). Den undersökningen saknar jag för övrigt i Bergströms litteraturförteckning.

När det gällde att förbättra skolsituationen i socknarna, var inrättandet av sockenmagasin en viktig åtgärd, eftersom en driftig lantpräst kunde driva dem som lönande affärsföretag och använda avkastningen t.ex. till avlöning av skollärarna framgår det av avsnittet med rubriken "Prästerna och sockenmagasinen".

Ett annat mindre avsnitt behandlar Kungl. Maj:ts kungörelser, som bara var en del av de kungörelser prästerna hade att läsa upp från predikstolarna. Här kommer Bergström in på prästens roll som kungens

troman i församlingen och som informationskanal mellan myndighetspersoner och undersåtar. Bergström förmodar att församlingsborna upplevde det som förvirrande att prästen både predikade och kungjorde kungliga förordningar från samma predikstol i gudstjänsttrummet. Men om man påminner sig att kungen enligt en tidigare och säkert delvis ännu kvardröjande uppfattning skulle fungera som Guds ställföreträdare på jorden, så föreföll det kanske inte så märkvärdigt att just prästen sattes att fungera som hans förlängda arm.

I ett avslutande kapitel beskriver Bergström två prästers levnadsöden, ett från periodens början och ett från dess slut. Genom denna metod vill hon konkret visa på de förändringar, som inträffade ifråga om prästens världsliga roll under århundradet. Kyrkoherdarna fick mera makt och myndighet, säger hon, och det demonstrerade de bl.a. genom att låta bygga större och finare prästgårdar. Men de vann också en större bildning och förfining, framför hon. Åtminstone framstår kyrkoherde Martin Nils Alner i den senare fallstudien som betydligt mer kultiverad och förfinad än sin äldre kollega i den förra fallstudien, kyrkoherde Johannes Sarcovius, död 1731, 90 år tidigare än Alner. Avhandlingen utmynnar i en fråga: "Är det det upplysta tidevarvet som gjort kyrkoherde Alner så mycket mer kultiverad för att inte säga civiliserad?"

Även om det finns en viss risk för anakronism i uppdelningen av ett andligt och ett världsligt verksamhetsfält för 1700-talsprästen, så har Carin Bergström i sin undersökning dock övertygande lyckats förmedla den mångfald av åligganden som hörde till lantprästens verklighet under 1700-talet och som otvivelaktigt ökade under århundradet. Greppet på uppgiften bibehålls hela tiden levande och fräscht, nästan okonventionellt. Talrika illustrationer och en sinnrikt komponerad pärmbild ger boken också ett tilltalande yttre.

Solveig Widén